

ГОДИШНИК

НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ

„ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“

ТОМ 104 (23)

ЖИВОТ В ПРЕХОД НА РИМСКАТА ГРАНИЦА: ДОЛНИЯТ ДУНАВ ПРЕЗ IV-VII ВЕК

LIFE IN TRANSITION ON THE ROMAN BORDER: THE LOWER DANUBE, 4TH-7TH CENTURIES

**СОФИЯ
2025**

ГОДИШНИК
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ИВАН ДУЙЧЕВ“
Том 104 (23)

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"
CENTRE DE RECHERCHES SLAVO-BYZANTINES "IVAN DUJČEV"
Tome 104 (23)

**ЖИВОТ В ПРЕХОД НА РИМСКАТА ГРАНИЦА:
ДОЛНИЯТ ДУНАВ ПРЕЗ IV–VII ВЕК**

**LIFE IN TRANSITION ON THE ROMAN BORDER:
THE LOWER DANUBE, 4TH-7TH CENTURIES**

СОФИЯ • 2025
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ТОЗИ СБОРНИК Е РЕЗУЛТАТ ОТ ДЕЙНОСТИТЕ, ОСЪЩЕСТВЕНИ В РАМКИТЕ НА ВТОРИЯ ЕТАН НА НАУЧНО-ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПРОЕКТ НА ТЕМА: „ГРАНИЦИ И КУЛТУРНИ МОДЕЛИ: ЕЗИЧЕСТВО VS ХРИСТИЯНСТВО В КОНТАКТНАТА ЗОНА НА ДУНАВСКИЯ ЛИМЕС (МАЛКА СКИТИЯ И ВТОРА МИЗИЯ ПРЕЗ IV–VII В.)“, ФИНАНСИРАН ЧРЕЗ „КОНКУРС ЗА ФИНАНСИРАНЕ НА ФУНДАМЕНТАЛНИ НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ – 2021“ ОТ ФОНД „НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ“ НА МОН ПО ДОГОВОР № КП-06-Н60/10 ОТ 17.11.2021 Г. ФОНДЪТ НЕ НОСИ ОТГОВОРНОСТ ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО НА ДОКЛАДИТЕ, ПРЕДСТАВЕНИ НА НАУЧНИЯ ФОРУМ, КАКТО И ЗА СЪДЪРЖАНИЕТО НА РЕКЛАМНИТЕ И ДРУГИ МАТЕРИАЛИ ЗА НЕГО.

В ТОЗИ ТОМ ОТ ГОДИШНИКА НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, ЦЕНТЪР ЗА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИ ПРОУЧВАНИЯ „ПРОФ. ИВАН ДУЙЧЕВ“, СА СЪБРАНИ ПРИНОСНИ ТЕКСТОВЕ НА ЧЛЕНОВЕТЕ НА НАУЧНИЯ КОЛЕКТИВ НА ПРОЕКТА, КАКТО И НА ДРУГИ УЧЕНИ ОТ СТРАНАТА И ОТ ЧУЖБИНА, КОИТО БЯХА ПРЕДСТАВЕНИ В РАМКИТЕ НА ОРГАНИЗИРАНА МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ НА ТЕМА: „ЖИВОТ В ПРЕХОД НА РИМСКАТА ГРАНИЦА: ДОЛНИЯТ ДУНАВ ПРЕЗ IV–VII ВЕК“, ПРОВЕДЕНА В СУ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ НА 10–12 АПРИЛ 2025 Г.

АВТОРИТЕ НОСЯТ ОТГОВОРНОСТ ЗА ИЗКАЗАНИТЕ ОТ ТЯХ НАУЧНИ ХИПОТЕЗИ.

© 2025 Албена Миланова, Цветелин Степанов, съставители и научни редактори

© 2025 Цветозар Йотов, редактор

© 2025 Албена Миланова, Александър Иванов, Биляна Торбатова, Боян Томев, Георги Атанасов, Даниел Томов, Ивайла Попова, Николай Русев, Светлана Тодорова, Сергей Торбатов, Цветелин Степанов, Constantin Şova, Cristina Paraschiv-Talmaţchi, Elio Hobdari, Erikson Nikolli, Florin Curta, Gabriel M. Talmaţchi, Pavel Kuzenkov, Yuri Mogarichev, автори

ISSN – 1311-784X

ISBN 978-954-07-6382-8 (мека подвързия)

ISBN 978-954-07-6383-5 (pdf)

СЪДЪРЖАНИЕ CONTENTS

Bilyana Torbatova/Буляна Торбатова , The End of the Pagan Cult Infrastructure in the Province of Scythia (according to Archaeological Data) // <i>За края на езическата култова инфраструктура в провинция Скития (по археологически данни)</i>	5
Alexander Ivanov/Александър Иванов , Aspects of Christian Urban Landscapes in Late Antique Thrace: Unanswered Questions // <i>Аспекти от християнизацията на градското пространство в късноантична Тракия: въпросите чакат отговор</i>	21
Georgi Atanasov/Георги Атанасов , Специфики на църквите от втората половина на IV и първата половина на V век в Скития и Втора Мизия // <i>Particularities of the Churches from the Second Half of the 4th and the First Half of the 5th Century in Scythia and Moesia Secunda</i>	39
Albena Milanova/Албена Миланова , On the Traces of Early Byzantine Basilicas in Balchik // <i>По следите на ранновизантийски базилики в Балчик</i>	61
Boyan Totev, Svetlana Todorova/Боян Тотев, Светлана Тодорова , Археологическият комплекс Шан кая в подножието на крепостта <i>Palma(ae)</i> (Резултати от спасително археологическо проучване през 2023 г.) // <i>The Shan Kaya Archaeological Complex at the Foot of the Palmate Fortress (Results from the Rescue Archaeological Excavations in 2023)</i>	87
Sergey Torbatov , The Danubian <i>Praesidia</i> of the First Tetrarchs // <i>Дунавските президии на първите тетрарси</i>	99
Constantin Şova/Константин Шова , Altinum/Altina: Aspects of Fortification on the Danube <i>Limes</i> // <i>Алтинум/Алатина: аспекти на фортификацията по Дунавския лимес</i>	119
Cristina Paraschiv-Talmaţchi/Кристина Параскув-Талмацки , Scythia at the End of Antiquity: the Effects of Avar-Slavic Attacks on the Border Territory // <i>Скития в края на Античността: отражението на аваро-славянските нападения върху граничната зона</i>	137
Gabriel Mircea Talmaţchi/Габриел Мирча Талмацки , New Archaeological Research at Tropaeum Traiani (Sector C) and Histria (Sector Metaxa-Constanţa) and the Situation of Monetary Landmarks Specific to the 6 th –7 th Centuries AD //	

Новите археологически проучвания в Тропеум Траяни (сектор С) и Истрия (сектор Метакса-Констанца) и ситуацията със специфичните монетни маркери за VI–VII век 159

Николай Русев/Nikolay Russev, Икономическо развитие и търговски контакти на Залдана в периода IV–VII век (по данни от керамиката) // *Economic Development and Trade Contacts of Zaldapa, 4th–7th Centuries (according to Ceramics' Data)* 179

Florin Curta/Флорин Курта, Deathscapes of Dobrudzha and Crimea: A Comparative Approach // *Погребалните пространства на Добруджа и Крим: сравнителен анализ*..... 193

Yuri Mogarichev, Pavel Kuzenkov/Юри Могаричов, Павел Кузенков, The Gothic Diocese in Crimea as an Example of Extraterritorial Church Region of Byzantium // *Диоцезът Готия в Крим като пример за екстратериториален църковен регион във Византия*..... 211

Erikson Nikolli, Elio Hobdari/Ериксон Николли, Елио Хобдари, Epirus Vetus and Epirus Nova – Defining Internal Borders // *Стар Епир и Нов Епир: дефиниране на вътрешни граници* 217

Цветелин Степанов/Tsvetelin Stepanov, Граничността в юга на днешна Испания (VI–VII в.): историографски обзор и теоретични подходи // *The Problem of Frontiers in the South of Modern Spain (6th–7th Centuries): Historiographic Overview and Theoretical Approaches* 237

Ивайла Попова/Ivayla Popova, През чужди очи: Западът оглежда Добруджа, XV–XVIII век // *Through Foreign Eyes: the West Looking at Dobrudja, 15th–18th Century* 255

Даниел Томов/Daniel Tomov, Езикова ситуация в Югоизточна Румъния. Дистрибуцията на рум. *baltă* ‘бламо’, ‘локва’ в Добруджанския ареал // *The Language Situation in Southeastern Romania (The Distribution of Romanian ‘baltă’, “swamp”, “mud” in the Dobrudja Region)*..... 275

Отговор на рецензия: Tsvetelin Stepanov/ Цветелин Степанов, On Writing Reviews, Once Again (and Particularly about One Such “Review” by A. Kraft) // *Отново за писането на рецензии (по повод на една такава „рецензия“ от А. Крафт)*..... 281

ГРАНИЧНОСТТА В ЮГА НА ДНЕШНА ИСПАНИЯ (VI–VII В.): ИСТОРИОГРАФСКИ ОБЗОР И ТЕОРЕТИЧНИ ПОДХОДИ¹

ЦВЕТЕЛИН СТЕПАНОВ

Abstract: The objects of research in this article are distinguished according to the following criteria: spatial – present-day Southeastern and Southern Spain, temporal – between the 550s and 620s, and also political (and ethnic) – the so-called *Visigoths* vs. the Romans. The approaches employed here are twofold: some are theoretical (anthropological) and more general in nature, while others are more specific and tailored particularly to the Middle Ages. Various preliminary specifics have also been clarified, such as the fact that the Visigoths were a “barbarian” state of the *early* type at that time and were also included in the so-called “kingdoms of the [Roman] Empire”. Over the last three decades, scholars such as G. R. López, C. Martin, M. Kulikowski, J. Wood, and others have thoroughly refuted the thesis that a typical linear *limes* system was constructed between Visigothic Spain and the Roman domains during the period between the reign of Justinian I (d. 565) and 624 AD. Could we then assume that the lands near and north of Baetica and Cartagena served as a sort of “inner” periphery for Byzantine settlers between the 550s and 624, and that they could be regarded as a “contact zone”?

Keywords: Visigoths, Romans, Byzantines, frontiers, historiography

Още в началото смятам за необходимо да упомена два важни факта. Първо, че тази статия е всъщност много по-задълбочен обзор на подходите по указаната в заглавието тема, което бе маркирано като важен проблем по време на Кръглата маса с докторантски семинар „Граница, периферия, военна зона: пространствени и културни измерения“, проведена в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ през месец март 2023 г. (с оглед съпоставката на юга на дн. Испания с Добруджа и с района на планината Тавър в изтока на Мала Азия) и че на следващите страници ще му

¹ Настоящият текст е резултат от научните изследвания на автора по проект „Граници и културни модели: езичество vs християнство в контактната зона на Дунавския *лимес* (Малка Скития и Втора Мизия през IV–VII в.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на МОН по договор № КП-06-Н60/10 от 17.11.2021 г.

бъде предоставено повечко „пространство“ за аргументация. И второ, че съм особено благодарен на проф. Флорин Курта, който ми изпрати няколко важни статии, които не бяха лесно достъпни от България.

Общи (антропологични по същество) теоретични подходи

Те бяха накратко указани още в моя доклад, както бе посочено по-горе, но тук отново ще подчертая най-главното от тях. И така, първият такъв подход е свързан с тезата на видния мислител и историк Райнхарт Козелек за една от основните структури, които правят възможни изобщо размишленията за миналото, а именно съотнасянето *вътре – вън*; от него произтичат и такива съотнасяния като *приятел – враг*, или *тък ние – Другите* (Козелек 2002: 124–150). Всяка една граница, било то физическа преграда, например висока планина, голяма река, море или океан, или пък изкуствена такава, явяваща се дело на човешката ръка, например стени от камък, от валове с ровове, линейна или пък концентрирана в дадено пространство поредица от кули, укрепени градове и замъци и под., особено ясно и отчетливо активира именно това съотнасяне.

Вторият подход отправя към добре известната теза на Арнълд Тойнби за „предизвикателството и отговора“ (или т.нар. парадигма на *‘challenge-and-response’*) като базисно отношение в човешката история (Тойнbee 1934–1961; Тойнби 1995).

Третият се основава на тези на семиотика Юрий Лотман, например че процесите на културен обмен и оттук – на културен диалог, са най-характерни тъкмо за периферните (граничните, по същината си) пространства. Лотман твърди още, че в основата на всяка семиотична система лежат два водещи проблема: 1) отношението към *вън*-системата, т.е. към *света*, лежащ отвъд нейните предели, и 2) отношението на статика спрямо динамика, другояче казано: по какъв начин една система може да се развива и променя, като същевременно остава себе си (Лотман 1992: 7). Последното изречение очевидно съдържа мисли, които много напомнят на вече казаното от Р. Козелек. Лотман посочва и още нещо съществено: нормалната човешка комуникация, в обвързаността ѝ с *езика*, тръгва от дълбоко заложеното предположение за изначалната неидентичност на говорещия и съответно на слушащия (Лотман 1992: 14).

Специфични теоретични подходи, съобразени с епохата на Средните векове

Към момента изследователите се колебаят между две основни питання относно това как средновековните хора, поне в днешна Европа, са възприе-

малки *границата*². В единия случай се поставя въпросът дали те са я схващали като линия, отделяща и сравнително ясно разграничаваща дадена държава от друга такава, или пък една от друга етническа група, или пък прокарваща ясна разделителна линия между две или повече религии. Или са възприемали границата по-скоро като регионални зони, където хора и култури са били подложени на смесване и последното е предизвиквало у техните властители и елити желанието да търсят договаряне по конфликтни въпроси. Отговорите на горните питання като че ли дават предимство на онези автори, които приемат *границата* по-скоро като зона, а не толкова като линия. С една малка, но съществена добавка: там, където границата преминавала покрай река, т.е. съблюдавала е географски/топографски обект, то и представите за нея в по-голяма степен се основавали на линейността. Във втория случай големият въпрос е как са функционирали границите. Пораждали ли са създаването на административен апарат, архитектурни форми и социални категории? Отговорите на този втори случай са очаквани: вариациите по места са много и твърде различни, защото зависят в огромна степен от местните контексти (Daileader 2023).

Нека видим и какво пишат някои известни изследователи на римското и ромейското отбранително изкуство. Бенджамин Айзък например сочи, че терминът *limes* се отнасял по-скоро до специфични области, където са издигани крепости, отколкото до системата на самите тези крепости. За да се потвърди представата за *лимес*, то е нужно да се открият във византийската литература пасажи, които да я потвърждават, а такива – поне нему преди края на 80-те години на миналия век – не са известни, допълва Айзък. Същият автор твърди, че на основата на латинските наративи не може да се потвърди представата за наличие на някаква верига от крепости, наричана ‘*limes*’, т.е. защитена граница³.

Ето какво казва и известният със своите изследвания по ранна Византия и изобщо върху военното дело на ромеите Джон Холдън. Основна черта на византийската отбранителна система, пише той, била отворената за преминаване граница. Тя по-скоро е зона или полоса между две политически формирания, а не някаква стриктно очертана линия (Haldon 1999: 69). Следователно нашествениците не били спирани на границата, нито пък точно там те били предизвиквани и приканвани към битка, освен ако ромеите не намирали за супер подходящи тамошните условия, обещаващи им постигането на решителна победа.

² По въпроса за границата съществува огромна литература. Вж. например Settia 1989: 155–169; Pohl, Wood, Reimitz (eds.) 2001; Abulafia, Berend (eds.) 2002; Goetz, Jarnut, Pohl (eds.) 2003; Curta (ed.) 2005.

³ Isaac 1988: 125, 136–137, 146. Вж. и Isaac 1992: 372–418, където същият автор посочва, че на римляните нерядко са приписвани стратегии на отбрана, които са валидни по-скоро за модерните стратегии на водене на война.

Кои са обектите на изследване в конкретната статия и как те са обособени?

На първо място, обособяването е по пространствен критерий: дн. Югоизточна и Южна Испания. На второ, по времеви критерий: между 550-те и 620-те години. И на трето, по политически (и етнически) критерий: основните политически контрагенти, обединени според горните два критерия са готите (м.нар. *вестготи/визиготи*), от една страна, и римляните, от друга.

И така, основният въпрос по *казуса* визиготи vs римляни, респективно гранични пространства между тях, е дали навсякъде са изграждани от страна на римляните реални укрепени линейни граници (част от граничната зона) спрямо *Другия*. По тази тема съществуват две диаметрално различни теории. Ще започна с втората, която е по-новата от двете в чисто хронологически план. Тя отрича наличието на съзнателно създадена от римляните през VI в. *лимес*-система. Една от най-известните опонентки на теорията за *лимеса* в юга на Испания е Гизела/Хисела Рипол Лопес. Противници на тезата за наличие на стриктна граница от типа *limes* са още и Селин Мартен, Майкъл Куликовски, Джейми Ууд, Хайме Вускаино Санчес, всички те публикуващи през 90-те години на миналия и съответно през началните две десетилетия на нашия век (Martin 1998: 267-280; Martin 2003; Kulikowski 2005: 247-254; Wood 2010: 292-319; Sánchez 2013: 281-305; Wood 2015: 1-17 – *non vidi*). Според Лопес в *Spania* не е имало никаква значима и отчетлива граница между визиготската и ромейската зони на контрол и влияние. Римската власт била основана по-скоро на редица малки анклави, които не били даже обединени в териториално отношение (López 2001: 99, 107, 115. Вж. и Martin 1998: 267-280; Keay 1998: 12-13). В своята критика Г. Р. Лопес се базира и на липсата на отчетливо дефинирани археологически свидетелства в проучваните райони, макар че набляга най-вече на наративите (López 2001: 108-109). За Джейми Ууд тази последна теория несъмнено е атрактивна, защото тя взимала предвид географията на дн. Южна Испания, белязана от относително тясна брегова ивица, нарязана от речни долини и отделена от вътрешността от серия планински вериги (Вж. Wood 2010: 292-319).

Каква е тезата на Селин Мартен с оглед на *Spania*, изразена в края на XX и в самото начало на нашия век и по същество отразяваща същите тези два противостоящи си възгледа през призмата на *границата*? Тя звучи така: *limes*-ът в Испания би могъл най-добре да се концептуализира като „териториален сектор, а не като линейна конструкция“ (Martin 2003: 287). Видимо Мартен също подкрепя визията на Г. Р. Лопес, а в тази връзка Ууд изказва допълнително и то важно съображение: дори в даваната най-често като съпоставка със *Spania* византийска Африка, сочи той, терминът ‘*limes*’ бил

синоним на провинция, или на “military circumscriptions of a *dux*”. Така този термин всъщност маркирал не линейна граница, а географско пространство. На тази основа същият автор развенчава представата – пак в същото русло за *лимес*-типологията – за наличието на укрепени градове във вътрешността на провинцията. Тя била трудно защитима, защото наистина имало градове във вътрешността, но не можело да се докаже, че всичките са били укрепени, нито че са оформили части от *лимес*-структура⁴. Затова в този случай Ууд не е склонен да използва типологичния подход за съпоставка на същия феномен с други части на Римската империя (Wood 2010: 298).

Тъй като тезата на Г. Р. Лопес е обоснована предимно на базата на наративи (López 2001: 98 ff.), добре е да се подходи по-комплексно и да се огледат внимателно и извори от археологическо, епиграфско, нумизматично и географско естество и по този начин да се прецени дали са налице достатъчно византийски артефакти от периода и дали те предоставят основания да се потвърди наличието на *лимес*-система в юга на дн. Испания след средата на VI в. (За детайли вж. Wood 2010: 292–319, и Sánchez 2013: 281–305). Неслучайно Джейми Ууд отбелязва, че по правило в онези далечни времена наративите винаги са „спрегнати“ със и обусловени от описанието на най-близкия – го дадения регион на описание – град, а това е всъщност област, осеяна с градски центрове, датиращи даже от пред-римските времена; последното обстоятелство може да е подвеждащо за изводите, казва Ууд (Wood 2010: 300, вж. и Fig. 1 на с. 304 плюс п. 39). От своя страна Хайме В. Санчес настоява, че ако изобщо е позволено да се говори за процес на „византинизация“ в овладените територии след средата на VI в. (в частност в Картагена/*Carthago Spartaria*, Малага/*Malaca* и Септем/*Septem*), то това се случвало по-скоро под формата на „африканизация“, отколкото на специално укрепване на отношенията с Източното Средиземноморие; а под „африканизация“ авторът тук има предвид близостта с материалните артефакти от градовете в северните предели на Африка (Sánchez 2013: 282). Затова и той говори за недостатъчен брой отбранителни римски съоръжения, откривани при разкопките, които съоръжения не изглеждат като гарантиращи наличието на линеен *лимес*, и оттук прави извода за „хипотетична отбранителна линия“ (Sánchez 2013: 284–285).

Горепоменатите накратко визии очевидно се разминават с по-старата представа, която настоява за съществуването на укрепена система от типа *лимес* в Югоизточна Испания, наложена след утвърждаването там на римската власт при Юстиниан Велики (527–565) в средата на VI в.⁵ Тази визия, а именно как императорът Юстиниан е виждал утвърждането на ро-

⁴ Тезата е на Луис Гарсиа Морено (Moreno 1973: 5–22), срещу чието твърдение се възправа Дж. Ууд.

⁵ Вж. например Barbero, Vigil 1974, които са сред първите автори, настояващи за подобна теза. Вж. още Moreno 1973: 5–22; Girvés 1993.

мейските владения в юга на Испания, приема, че ромеите създали там организирана и добре уредена структура от типа *лимес*. Според тезата на А. Барберо и М. Вигил системата била структурирана по следния начин: 1) налице била една вътрешна зона, състояща се от мрежа от няколко укрепени града; 2) в нея били разхвърляни по-малки защитни съоръжения, заедно със серия от малки укрепени *castra* (*castella*), свързани чрез пътища и защитавани от войници от типа 'limitanei'.⁶ Тази теория на Барберо-Вигил за границата и в юга, и в севера на Испания е следвана впоследствие доста активно и от редица археолози, които на нейна основа полагат на съответни места някои археологически артефакти и структури.⁷

Тезата, че в юга на Испания е имало граница от типа *лимес* през VI-VII в., се обосновава най-често чрез наративи като, например, Павел Дякон (VIII в.) и неговата „История на лангобардите“ (*Historia Langobardorum* III. 21, 1878: 127 – "...qui in limite adversum Hispanos Gotthos residebant..."), за която е известно, че не е била написана преди 790-те г. Според Ууд такава датировка повдигала въпроса доколко може да се вярва на късен автор. Вторият важен извор несъмнено е Исидор Севилски с неговата "Historia Gothorum" от началото на VII в., където са налице два пасажа с упоменаване на завети от кралете Леовигилд и съответно Свинтила римски (византийски) 'castra' (Wood 2010: 297 и п. 21). На базата на последния термин Луис Гарсия Морено още през 1973 г. сочи, че след като римските 'limitanei' били разположени в 'castra' в другите части на Империята, то можело да се предполага и такава система от *лимес*-тип и в Испания (Moreno 1973: 9). В своя текст обаче Исидор Севилски е твърде непостоянен в употребата на 'castra', което означава, че тезата на Морено не може да се приема безапелационно. Освен това, Исидор едва ли е познавал в детайли римските фортификационни съоръжения в Африка, на Апенините и особено на изток, за да направи подобна съпоставка със *Spania* (Wood 2010: 297 и п. 23). Вече към края на властването на Юстиниан Велики не била съвсем ясна и границата между 'comitatenses' и 'limitanei' – първите дори по-често от вторите били разположени в близост до границите (Haldon 1999: 67, 69). Така че дори и да е имало 'limitanei' в Испания по границата между визиготи и римляни, то не може да се настоява, че те са били непременно разположени в нещо като гарнизонни укрепени лагери по границата. От казаното у Исидор е видно единствено това, че визиготите са заели онези опорни точки, по-рано пазени от ромеите. Нищо обаче не говорило, че тези защитни съоръжения са били вдигнати или позиционирани в специално съотношение едни спрямо

⁶ Вж. Wood 2010: п. 18, където са цитирани проучвания на А. Barbero и М. Vigil, L. García Moreno, M. Vallejo Girvés, F. Salvador Ventura.

⁷ За конкретни автори и техните изследвания, съответно за критика срещу представата за *лимес*-и в северна и в южна посока, вж. Wood 2010: 296, п. 19.

други, нито пък че са били разположени спрямо каквато и да било линейна граница (Wood 2010: 297).

За някои специфики на тамошния изворов материал

Необходимо е да очертаем някои особености на този аспект, а именно конкретните извори: наративи, такива от археологическо и съответно от лингвистично естество. Тяхното съчетаване е винаги проблемно, защото науките история, археология и езикознание имат свои особени методи и методологии и те винаги могат лесно и по непротиворечив начин да бъдат съгласувани. Една от причините за това е, че няма как да се поведат по еднакъв начин спрямо добре известното изначално напрежение, съществуващо между динамика и статика, т.е. между събитийността и промяната vs структурите и стабилността. Усложняването идва и от това, че за всичките тези десетилетия между 550-те и 620-те години не можем да изградим една непротиворечива картина чрез разказ за подредено пространство и стриктно прогнозируема система на отношения между двата контрагента, ромеите и вестготите. Според мен, и следвайки от ново Лотман (Лотман 1992: 208-209), подобна стройна, непротиворечива структура-и-поведение е илюзия; всъщност контактите-и-конфликтите между тези две сили са преминавали през най-различни перипетии в реалния живот. И все пак добре е да опитаме поне да дадем по-общите очертания на проблема за *граничността* в горепосоченото пространство и времеви хоризонт. Но първо трябва да уточним нещо и за метода

Струва ми се особено важно едно мнение на Дж. Ууд, който изследва контакт-конфликта и взаимодействието между вестготи и римляни в юга на дн. Испания. Авторът насочва вниманието ни към факта, че данните, явяващи се обект на неговия анализ, са единствено от типа на военните свидетелства. Той следователно не се ангажира с всякакъв вид римски артефакти от двата основни проучвани региона, контролирани от римляните заедно с техните центрове, а именно Картахена и Малага. Чрез анализа на тамошните данни всъщност той оглежда и градовете, и двата им хинтерланда, в които – ако се приеме, че там е имало *лимес*-система – би трябвало да се откриват свидетелства за византийско укрепване от периода след 550-те години. И обратното, казва той: ако е вярна тезата за крайбрежно присъствие на ромеите под формата на анклави, то ще трябва да очакваме там да има малко на брой свидетелства за римско присъствие (Wood 2010: 300). Това е наистина твърде фино разграничение, което заслужава внимание. И какъв е изводът от него? Може тези два основни, а и други по-малки градове да са били обитавани от ромец, но това не бива задължително да се приема като белег за съществуването на *limes*-система.

За някои предварителни специфики от различен характер

Една от тях е от политическо естество. Вестготите са по онова време „варварска“ държава от *ранен* тип, според най-модерните днес класификации за типа държавност; при това те се причисляват и към т.нар. 'kingdoms of the [Roman] Empire'.⁸ Допустимо е да мислим, че Римската (и Ромейската) империя, въпреки по-общите си гранични и специфичните си регионални военни стратегии,⁹ е реализирала по-специални подходи и тактики за справяне с такива различни по своя културен „багаж“ и реална сила противници.

Следваща предварително отчитана специфика при анализа е тази за потенциалното наличие на т.нар. зони на културни контакти,¹⁰ които някои автори предпочитат да назовават 'zones of interaction', „зони на взаимодействие“. ¹¹ Известно е, че и вестготите, и ромеите са християни, но с едно важно уточнение: вестготите на Балканския полуостров още от IV в. са ариани и такива ще си останат те и в дн. Испания до Третия събор в Толедо през 589 г. Вече след тази дата и в частност след решението на техния крал Рекаред (586–601) те ще презгърнат Никео-халкедонското православие (Collins 1995: 53–57; Collins 2004: 64–69; López 2001: 95–115; Kulikowski 2005: 250–251; Неп 2007: 125, 141). Следователно двете идентичности, базирани на различно вероизповедание от IV в. и до 589 г., престават да имат своите основания в текущите им нови земи. Дали този факт ще се окаже важен критерий при търсенето на дипломатически решения на конфликтите? Все пак един от най-забележимите фактори за разграничение между *нас/ние* и *вас/вие* е религията (редом до грехи, прически, специфични стопански практики и също тъй специфично законодателство и т.н.). Вероятно на тази основа и особено на изследванията на Франсиско Преседо Вело,¹² Дж. Ууд прави заключението, че особено след Втория Севилски събор от 619 г. между визиготи и римляни е била налична по-скоро идеологическа граница,

⁸ Вж. повече у Степанов 2023: 32–42, където са указани основни постулати и тези по темата за *ранната* държава. Вж. и *Kingdoms of the Empire* 1997. Срв. Goffart 1980; Goffart 2006; Goffart 2009; Pohl 2013: 1–46.

⁹ Вж. тук най-общо Dyson 1974: 277–283; Lutwak 1976; Elton 1996: 126–135; *Frontiers of the Roman Empire* 1996; Whittaker 1994; Whittaker 2004: 63–87 (Ch. 4: Mental Maps and Frontiers); Pohl 2011: 345–374; Breeze 2011; Sullivan 2018: 259–307 (специално за спецификите на стратегиите в западна посока – pp. 294–300).

¹⁰ Вж. за тях, както и за разликата с термина „контактна зона“, Арумюнова-Фиданян 1994; Арумюнова-Фиданян 1995: 42–61; Агаджанов 1995: 7–22; Арумюнова-Фиданян 2012: 13–19.

¹¹ Вж. например Wood 2010: 307–309, който използва този именно термин за визиготска Испания.

¹² Вж. Presedo Velo 2003: 95–163, където са представени многобройни примери за „културни влияния“ на римляните/ромеите спрямо визиготите в области като религия, юриспруденция, изкуство, епиграфика, нумизматика и т.н. Специално за влиянията на римското/ромейското монетосечене върху ранното визиготско такова вж. Pliego 2020: 235–255.

отколкото такава от материално естество; последното се потвърждавало от многобройни примери за постоянен обмен на всекидневни ниво между двете общности (Wood 2010: 319). През последните години се обръща немалко внимание на този търговски и изобщо всекидневен обмен по и през границата, особено в годините на IV–V в. Предложена бе и тезата за т.нар. „вътрешни“ и „външни“ периферии на Римската империя.¹³ За такива „вътрешни“ периферии може да се мислят земите не само в стриктните рамки на Империята, но и онези, отстоящи на ок. 100 км отвъд границата, които всъщност се явявали селскостопански хинтерланд и били подходящи за всякакъв обмен между римляни и „варвари“. От там често са били набирани и частите на помощните войски, наемащи се на служба в римските армии, които нямали статут на римски граждани и следователно не могли да служат в легионите. Така че в случая тезата на Ю. Лотман за ролята на перифериите за културния обмен не може да бъде лесно опровергана и точно в тези пространства би могло да се мисли за наличие на т.нар. контактна зона. Неслучайно Питър Хедър упоменава факта на непрекъснатото търсене на стоки от страна на пограничните римски потребители от двете страни по рейнско-дунавския лимес във времето на IV–V в., обръщайки внимание и на обмена там с не-римско население. А това са реални контакти и неслучайно и при „варварите“ отвъд римската граница през IV в. се открива немалък брой римски монети (Хедър и Рапли 2025: 69, 70).

Поредната предварително отчитана специфика е от сферата на езикознанието и се съдържа във въпроса съществуват ли ясни данни в първичните извори от епохата от края на V и до първите десетилетия на VII в. за разграничение между *римско* и *готско* на лингвистично равнище точно в региона на *Spania*?¹⁴ За такива разграничения поне през VI в. можем да говорим с оглед на вестготското позициониране в дн. Испания. Тамошни топоними с форми, базирани например на *‘Romanus’* и онези, основани на *‘Gothus’*, ни подсказват стриктно разграничение на два вида поселения – такива с римляни и такива с готи.¹⁵

И още една от т.нар. предварителни специфики във връзка с вестготите: техните крале подновили един стар едикт на император Теодосий II (408–450), според който римски граждани от провинциите не могли да се обвързват с женитба за „варвари“. Последните отчетени специфики

¹³ Вж. последно Хедър, Рапли 2025: 66–67, 73–74. Любопитно е да се види дали и евентуално до каква степен те могат да се съотнесат с известните гранични стратегии при релацията северни номади–„варвари“ vs Китай, маркирани чрез термини като *‘inner’ and ‘outer’ frontier strategies*. За последните вж. Barfield 1989: 70, *passim*; Barfield 1991: 35.

¹⁴ Изобщо по темата за лингвистичните граници вж. например Goetz 2012: 61–73; Восек 2019: 63–86.

¹⁵ Вж. Kulikowski 2005: 249 и п. 8, където са отчетени редица по-стари изследвания по този въпрос.

подказват, че поне в началото съвременниците са виждали ясните различия между вестгоми и римляни (*Codex Theodosianus* 3.14.1 1905: 155. Вж. и Liebeschuetz 1998: 131–152; Kulikowski 2005: 249 f. и п. 9).

Следвайки Г. Р. Лопес, може да укажем още една разграничителна линия между вестгоми и римляни. Според нея, и базирайки се на артефакти от областта на торебтиката за времето на VI–VII в. от провинция Бетика в частност, трябва да се приеме, че поне някои представители на готския елит са прибягвали модни вкусове различни от тези на техните съседи (López 1998 – цит. по Kulikowski 2005: 250, п. 10). Не е ли логично тогава да зададем въпроса дали в юга на Испания ще иде реч за „контактна зона“ или пък само за „зона на контакти“ между визиготи и ромеи поне до 580-те г.? Можем ли да говорим там за създаване на т.нар. общество на границата (‘frontier society’), за каквото настояват редица автори, наред с тях, макар и доста по-внимателно и нюансирано, и Майкъл Куликовски (Kulikowski 2005: 253–254)? Или би трябвало да търсим друга основа, на която са били поставени взаимоотношенията между римското провинциално население и власт и съответно вестготите след завладяването на юга на бившите провинции Бетика и Картагиниензис от войските на Юстиниан Велики през 550-те г.?

Преди да видим дали може да се приеме за валидна гореспоменатата теза на Лопес – Мартен – Куликовски – Ууд и да можем да намерим по-адекватни решения на някои от горните проблеми, трябва да се спрем накратко и върху историческата контекстуализация и археологическата конкретика на терена.

На основата на законодателството на император Юстиниан I (527–565) и на пасажи от съчинения на Прокопий Кесарийски, Дж. Ууд сочи, че историята на ромейската провинция *Spania/Спания* начева с Юстиниан Велики, от 534 г. и насетне, когато тече реконкистата на Северна Африка и са надвити вандалите, след което бързо е зает *Septem* (дн. Сеута) в Северна Африка и са били разгърнати гарнизон с морска база (Wood 2010: 294 и п. 6). С този акт и с подсигурияването на достъп до Гибралтар се създава основата за бъдеща атака над визиготска Южна Испания (Wood 2010: 294). Провинция *Spania* се появява през 550-те години, покривайки южните части на старите провинции *Baetica* и *Carthaginiensis*. През 620-те години тя е разорена от визиготите, а окончателно е изоставена от ромеите през 624 г. (Нен 2007: 130). В началото Юстиниан Велики навярно е изпратил малък експедиционен корпус в юга на Испания, тъй като към 530-те г. течели все още големите разпри с остготите в Италия; вероятно едва към 555 г. императорът е могъл да отдели повече войски за втора експедиция към Испания. Все пак не е ясно дали Юстиниан е възнамерявал да завладее цяла Испания, или просто е бил насърчен от някои вътрешни раздори сред визиготите и е решил да интервенира (Wood 2010: 293, 295. Вж. и Goubert 1944: 5–78;

Goubert 1946: 71–110; Goubert 1946b: 111–134, както и Girvés 1993; Asensio, Sánchez 2002: 313–332; Presedo Velo 2003).

Картахена е най-вероятната столицата на *Spania* и като такава, тя притежавала най-ярките свидетелства на укрепване с цел отбрана от този период, например части от крепостна стена и полукръгла ромейска кула; също и керамика *terra sigillata* от тупа, обикновено датиран към 580–620 г.; частично са запазени и арки на крепостни врати и т.н.¹⁶ Според Исидор Севилски (*Etymologiae* XV.1.67 2006: 305) вестготите на крал Свинтила (621–631) превзели и опустошили Картахена през 624 г. (Нен 2007: 151). Данните от близките до центъра Картахена градове обаче все още са несигурни, що се отнася до това дали тези защитни градски ядра са били вдигнати от ромеи, или са били дело на вестготи. По думите на Йоан Букларски (550/6–621/31), специално гр. Баса бил завзет от Леовигилд (569–586) през 569 г. (John of Biclarum 2001: 62 (s.a. 569)). В същото време нямало археологически данни за съществуване на укрепена военна система-граница около дн. Елче, макар и някои свидетелства да сочат, че тамошни контексти подсказват ромейско присъствие (Wood 2010: 302). Защитните съоръжения в Дения, град, контролиращ брега северно от Картахена и подигуряващ Балеарските острови, са били наново укрепвани в началото на VI в., т.е. преди ромейската инвазия, и следователно може да са били просто пре-използвани от ромеите (Girvés 1993: 382 – цит. по Wood 2010: 303). В заключение, Картахена наистина е била стабилно укрепвана през втората половина на VI в., най-вероятно понеже се явявала център на провинцията и защото контролирала тази част от Средиземно море. Значителен брой от находките в региона носи ясни следи от византийски „архетипи“ и влияние, като са очевидно свързани с контрола на ключовите позиции около пътища, в речни долини и по крайбрежието. И въпреки това, казва Ууд, в Картахена и нейния хинтерланд няма „достатъчно свидетелства“ за „организирана, укрепена *лимес*-система в *Spania*“. Все пак той смята, че са налице повече свидетелства за византийско присъствие в този район, отколкото допуска теорията на Г. Рупол Лопес (López 2001: 108–109; Sánchez 2013: 284. Срв. Wood 2010: 304–305).

Другият основен център, Малага, е стратегически разположен на североизток от Гибралтарския проток, но се предполага, че не е бил сериозно укрепван. Той не е завладян през 569 г. от крал Леовигилд (John of Biclarum 2001: 62 (s.a. 569)). На основата на наличните артефакти няма основания да се твърди, че градските центрове в близост до Малага са били укрепвани от ромеите. Нещо повече, някои от градовете изобщо не са били под властта на ромеите (Wood 2010: 303 и ns. 57–60). Йоан Букларски пише, че добре укрепеният (*‘fortissimam civitatem’*) Medina Sidonia е имал страте-

¹⁶ За литература по въпроса вж. Wood 2010: 301 f. и ns. 41–42.

гическо положение за западна *Spania* и че е бил превзет от Леовигилд през 570 г. (John of Biclarum 2001: 63 (*s.a.* 570)). На този фон ромейски монети са откривани в дн. Кадис (*Gades*), а в Алгесирас (*Carteia*) – епитафия на гръцки от 616 г.; и двата тези центъра са крайбрежни средища с хубави търговски пристанища. Навярно те са били силно обвързани със *Septem* (упоменатата Сеута в Северна Африка), който е известен с гарнизона си и с морския си флот, помагачи в следенето на обстановката в юга на Испания. Трябва да се признае, че е налице голям разнородност относно тълкуванията на местата около и по-далече от Малага от страна на различните изследователи. На основата на намерените там материали едни автори ги мислят за визиготски, а други – за византийски (Вж. Hinojo 1998: 316; Girvés 1993: 385 – цит. по Wood 2010: 305-306).

Базирайки се на М. Валехо Хирвес и на Фредегар (*Chronicon* 33), в частност, Дж. Ууд постулира три фази на овладяване на Малага от визиготите: 1) 569–570 г. – крал Леовигилд завзема някои важни места в планинските райони на север и Медина на запад (Girvés 1993: 288 – цит. по Wood 2010: 307, п. 71); 2) при крал Витерих (603–611), когато навярно е имало някакъв военен удар, при който визиготите нагнали ромейските части при Sagontia; най-вероятно впоследствие ромеите са успели да възстановят контрола си там, че дори и във вътрешността на полуострова; 3) към 613-615/6 г., когато Малага е овладяна при крал Сисебут (611/2–621) (Fredegar 1960: 21; Wood 2010: 307, п. 71), един от най-прочутите и прославени крале на визиготите (Hen 2007: 128-141, 149–152).

Вече към второто десетилетие на VII в., и при Втория събор в Севиля (619 г.) в частност, е видно, че ромеите са контролирали значително пространство от Малага. На същия този събор били подновени диспутите между някои от присъстващите епископи, например тези на Малага, Есия, Илиберис и Кабра: последните трима поели контрола над храмове и земи, по-рано принадлежащи на епископа на Малага. Всичко това може да се свърже както с напреженията между визиготи и ромеи в провинция Бетика, така и с вътрешните напрежения между римските епископи, дошли като „наследство“ от натиска на визиготските епископи над същите тези територии (Wood 2010: 306). Нека си спомним, че след 589 г. визиготите вече са католици и при превземане на земи и поданици на ромеите са могли да представят легитимни права над новите си поданици и в религиозно отношение.

Свидетелствата за наличие на (погранични) укрепления по границата между Малага и Гранада не могат да се отрекат, но дори и в началото на XXI в. е трудно да се каже дали те изобщо са имали военно предназначение и ако да, може ли в тези места дефинитивно да се разграничат визиготски или ромейски фази на градежи. За Малага специално липсват данни за римско укрепване по време на византийската доминация там и при тази ситуация, според Ууд, е ефимерно да се мисли за наличие на „базирана на градове

вътрешна защитна линия зад Малага“. Както и при Картахена, и в случая с Малага „няма дефинитивни свидетелства за граница от *лимес*-тип, но същевременно няма възможност и да бъде подкрепена една минималистка позиция“ – в стила на Г. Р. Лопес – за отсъствие на ромейски артефакти и влияния, сочи същият изследовател (Wood 2010: 307).

От направения кратък преглед на свидетелствата от и около Малага става ясно, че за редица автори те не са достатъчни за постулирането на линейна *limes*-система, градена след 550-те години, което твърдение изобщо не влизало в противоречие с видимите на места ромейски следи. Набиваният се в очи извод е, че между 550-те години и 624 г. може и да са ги обитавали ромеи, но последното не е задължително белег за съществуване на ясно структурирана и преднамерено изграждана *limes*-система.

На базата на примера с римско-визиготската граница в юга/югоизтока на дн. Испания през VI и първите две десетилетия на VII в., както и на редица други примери от историята на Късната Римска империя е видно, че трудно може да се говори за повсеместна римска защитна практика на солидни и *непрекъсвани* линейни граници. Според редица изследователи подобни практики ще станат реалност едва през Новото време. Въпреки това Майкъл Куликовски вижда все пак създаване тук на стабилни контексти (*sic*) при корелациите между *култура*, *етничност* и *географски маркери за граничност* през Ранното средновековие, като смята обаче последните за отчетливо видими единствено при Каролингите и при мюсюлманско-християнската граница в Испания след 711 г. (Kulikowski 2005: 254 и п. 25).

От своя страна Дж. Ууд твърди, че концепцията за *лимеса* като укрепена граница, разделяща две ясно дефинирани политически цялости, не може адекватно да обясни повечето от известните римски/ромейски граници (Wood 2010: 299). Неслучайно още в *abstract*-а на своята статия той сочи (Wood 2010: 292), че артикулацията на противопоставянето между тези две сили в дн. Испания се осъществявала най-вече посредством *дипломация* и „*пропаганда*“ (*sic*) – и двете битували едновременно в тази „флуидна зона на взаимодействие“. Изглежда в земите на дн. Южна Испания римляните са разчитали повече на дипломатията, отколкото на директни военни акции или пък на създаване на структури за отбрана. Стратегиите им били разнобразни и включвали намеса във вътрешните спорове на визиготските елити, споразумения с техните владетели и размяна на посолства (Wood 2010: 294–295). Така в негово лице, както и в това на Г. Рупол Лопес, Селин Мартен, М. Куликовски и др. автори виждаме през последните три десетилетия сериозен отпор на тезата, че между визиготска Испания и римските владения през епохата на Юстиниан Велики и до 624 г. е изграждана типична линейна *лимес* система. А на този фон бихме могли да се замислим дали земите в близост до и на север от Бетика и от Картахена не са били нещо като

„вътрешна“ периферия на ромейските заселници между 550-те и 624 г., т.е. да ги провидим като „контактна зона“.

Цитирана литература:

- Агаджанов, С. Г. (1995). Основные проблемы и задачи изучения контактных зон Восточной Европы. В: Некрасов, А.М. и др. (ред.). Контактные зоны в истории Восточной Европы: перекрестки политических и культурных взаимовлияний. Москва: ИРИ, 7-22.
- Арутюнова-Фиданян, В. (1994). Армяно-византийская контактная зона (X–XI вв.). Результаты взаимодействия культур. Москва: Наука.
- Арутюнова-Фиданян, В. А. (1995). К вопросу об основных характеристиках контактной зоны. В: Некрасов, А.М. и др. (ред.). Контактные зоны в истории Восточной Европы: перекрестки политических и культурных взаимовлияний. Москва: ИРИ, 42-61.
- Арутюнова-Фиданян, В. А. (2012). Синтезная контактная зона: пространство и концепция. В: Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Материалы конференции. Москва: Институт всеобщей истории РАН, 13-19.
- Козелек, Р. (2002). Пластовете на времето. Изследване по теория на историята. Превод от немски Хр. Тодоров. София: Дом на науките за човека и обществото.
- Лотман, Ю. (1992). Культура и взрыв. Москва: Гнозис.
- Степанов, Цв. (2023). Еволюция на българската гържабност IV–IX век. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Тойнби, А. (1995). Изследване на историята. Т. 1-3. София: Христо Бомев.
- Хедър, П., Рапли, Дж. (2025). Защо се разпадат империите? Рим, Америка и бъдещето на Запада. Превод от английски И. Илиев. София: Книгоманя.
- Abulafia, D., Berend, N. (eds.) (2002). *Medieval Frontiers: Concepts and Practices*. Aldershot: Routledge.
- Asensio, S. R., Sánchez, J. V. (2002). Bizantinos en *Hispania*. Un problema recurrente en la arqueología Española. *Archivo español de arqueología* 75, 313-332.
- Barbero, A., Vigil, M. (1974). Sobre los orígenes sociales de la Reconquista. Barcelona: Ariel.
- Barfield, Th. (1989). *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*. Cambridge, Mass.-Oxford, UK: Blackwell.
- Barfield, Th. (1991). Inner Asia and the Cycles of Power in China's Imperial Dynastic History. In: Seaman, G., Marks, D. (eds.). *Rulers from the Steppe. State Formation on the Eurasian Periphery*. Los Angeles: Ethnographics Press, University of Southern California, 21-62.
- Bocek, V. (2019). Common Slavic in the Light of Language Contact and Area Linguistics: Issues of Methodology and the History of Research. In: Danylenko, A., M. Nomachi, M. (eds.). *Slavic on the Language Map of Europe: Historical and Areal-Typological Dimensions*. Berlin-Boston: W. De Gruyter-Mouton, 63-86.
- Breeze, D. J. (2011). *The Frontiers of Imperial Rome*. Barnsley: Pen and Sword Military.
- Codex Theodosianus*. (1905). In: Mommsen, Th., Meyer, P. M. (eds.). *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, adsumpto apparatu P. Kruegeri*. Berlin: Weidmann.
- Collins, R. (1995, 2nd ed.). *Early Medieval Spain: Unity in Diversity, 400-1000*. London: Palgrave Macmillan.
- Collins, R. (2004). *Visigothic Spain 409-711*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Curta, F. (ed.) (2005). *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Turnhout: Brepols.

- Daileader, Ph., review of: Lusset, Élisabeth (ed.), *Frontières spatiales, frontières sociales au Moyen Âge: Lie Congrès de la SHMESP. Histoire ancienne et médiévale*, 177. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2021. *The Medieval Review*, 18.01. 2023. [Accessed 27 May 2025. Available at: <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/36015>]
- Dyson, S. L. (1974). The Role of Comparative Frontier Studies in Understanding the Roman Frontier. In: Pippidi, D. M. (ed.). *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines*, Mamaña, 6-13 sept. 1972. Bucharest, 277-283.
- Elton, H. (1996). Defining Romans, Barbarians, and the Roman Frontier. In: Mathisen, R. W., Sivan, H.S. (eds.). *Shifting Frontiers in Late Antiquity*. Aldershot, Hampshire [Variorum], 126-135.
- Elton, H. (ed.) (1996). *Frontiers of the Roman Empire*. London: B. T. Batsford.
- Fear, A. (1996). *Rome and Baetica. Urbanization in Southern Spain c. 50 BC – AD 150*. Oxford: Clarendon.
- Fredegar (1960). *Chronicon*. In: Wallace-Hadrill, J. M. (ed. and trans., with introd. and notes). *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar, with Its Continuations*. London: Thomas Nelson and Sons.
- Girvés, M. V. (1993). *Byzancio y la España tardoantigua (Ss. V-VIII): un capítulo de historia mediterránea*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- Goetz, H.-W., Jarnut, J., Pohl, W. (eds.) (2003). *Regna et Gentes: The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden-Boston: Brill.
- Goetz, H.-W. (2012). *Lingua. Indizien und Grenzen einer Identität durch Sprache im frühen Mittelalter*. In: Pohl, W., Zeller, B. (eds.). *Sprache und Identität im frühen Mittelalter*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 61-73.
- Goffart, W. (1980). *Barbarians and Romans A.D. 418-584. The Techniques of Accommodation*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Goffart, W. (2006). *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Goffart, W. (2009). *Barbarians, Maps, and Historiography: Studies on the Early Medieval West*. [Ashgate Variorum Collected Series, 916]. Farnham, UK: Ashgate.
- Goubert, P. (1944). *Byzance et l'Espagne wisigothique (554-711)*. *Études byzantines*, no. 2, 5-78.
- Goubert, P. (1946a). *Administration de l'Espagne Byzantine*. *Revue des Etudes byzantines*, no. 4, 71-110.
- Goubert, P. (1946b). *Influences byzantines sur l'Espagne Wisigothique*. *Revue des Etudes byzantines*, no. 4, 111-134.
- Haldon, J. (1999). *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*. London-New York: Routledge.
- Hinojo, P. F. (1998). *Sociedad, ejército y administración fiscal en la provincia bizantina de Spania*. *Studia historica, Historia antigua* 16, Salamanca, 301-330.
- Historia Langobardorum* (1878). Paul the Deacon/Pauli *Historia Langobardorum*. In: Waitz, G. (ed.). *MGH, Scriptores rerum Germanicarum*. Hannoverae.
- Hen, Y. (2007). *Roman Barbarians. The Royal Court and Culture in the Early Medieval West*. Houndmills, UK - New York: Palgrave Macmillan.
- Isaac, B. (1988). The Meaning of “*Limes*” and “*Limitanei*” in Ancient Sources. *Journal of Roman Studies* 78, 125-147.
- Isaac, B. (1992, 2nd rev. ed.). *The Limits of Empire. The Roman Army in the East*. Oxford: Clarendon.

- Isidori Hispalensis Episcopi (2006). *Etymologiae*. In: The Etymologies of Isidore of Seville, trans. Barney, S. A. et al. Cambridge: Cambridge University Press.
- John of Biclarum (2001). *Chronicon*. In: Hartmann, C. (ed.). *Victoris Tunnunensis Chronicon cum reliquiis ex Consularibus Caesar augustanis et Iohannis Biclarenensis Chronicon*. Turnhout: Brepols.
- Keay, S. (1998). Introduction: Early Roman Baetica. *Journal of Roman Archaeology: The Archaeology of Early Roman Baetica* (ed. S. Keay), *Supplementary Series* 29, Portsmouth, Rhode Island, 11-22.
- Kulikowski, M. (2005). Ethnicity, Rulership, and Early Medieval Frontiers. In: Curta, F. (ed.). *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Turnhout: Brepols, 247-254.
- Liebeschuetz, W. (1998). Citizen Status and Law in the Roman Empire and the Visigothic Kingdom. In: Pohl, W., Reimitz, H. (eds.). *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300-800*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 131-152.
- López, G. R. (1998). *Toréutica de la Bética (siglos VI y VII d.C.)*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- López, G. R. (2001). On the Supposed Frontier between the *Regnum Visigothorum* and Byzantine *Hispania*. In: Pohl, W., Wood, I., Reimitz, H. (eds.). *The Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 95-115.
- Luttwak, E. N. (1976). *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century A.D. to the Third*. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press.
- Martin, C. (1998). "In confinio externis gentibus". La percepción de la frontera en el reino visigodo. *Studia historica, Historia antigua* 16, Salamanca, 267-280.
- Martin, C. (2003). *La géographie du pouvoir dans l'Espagne visigothique*. Lille: Presses Universitaires du Septentrion.
- Moreno, L. G. (1973). Organización militar de Bizancio en la Península Ibérica (ss. VI-VII). *Hispania* 33, 5-22.
- Pliego, R. (2020). Coin and Power in the Visigothic Kingdom. In: Panzram, S., Pachá, P. (eds.). *The Visigothic Kingdom: The Negotiation of Power in Post-Roman Iberia*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 235-255.
- Pohl, W. (ed.) (1997). *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Pohl, W., Wood, I., Reimitz, H. (eds.) (2001). *The Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
- Pohl, W. (2011). Trasformazione delle frontier nell' alto medioevo. In: *Le relazioni internazionali nell' alto medioevo*, Spoleto, 8-12 aprile 2010 [Settimane di studio della Fondazione Centro Italiano di studi sull' alto medioevo, 58]. Spoleto, 345-374.
- Pohl, W. (2013). Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West: Introduction. In: Pohl, W., Heydemann, G. (eds.). *Post-Roman Transitions. Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West*. Turnhout: Brepols, 1-46.
- Precedo Velo, F. J. (2003). *La España Bizantina*. Sevilla: Universidad de Sevilla.
- Sánchez, J. V. (2013). Hispania y Oriente durante el período de ocupación bizantina (siglos VI-VII). La documentación arqueológica. In: Paz de Hos, M., Mora, G. (eds.). *El Oriente Griego en la Península Ibérica. Epigrafía e historia*. Madrid: Real Academia de la Historia (Bibliotheca Arch. Hispana 39), 281-305.
- Settia, A. (1989). Le frontiere nel regno italico nei secoli VI-XI: L'organizzazione della difesa. *Studi storici* 1, 155-169.

- Sullivan, D. (2018). Byzantine Fronts and Strategies, 300-1204. In: Stouraitis, Y. (ed.). *A Companion to the Byzantine Culture of War, ca. 300-1204*. Leiden-Boston: Brill, 259-307.
- Toynbee, A. J. (1934-1961). *A Study of History*, 12 vols., Oxford University Press.
- Whittaker, C. R. (1994). *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press.
- Whittaker, C. R. (2004). *Rome and Its Frontiers: The Dynamics of Empire*. London-New York: Routledge.
- Wood, J. (2010). Defending Byzantine Spain: Frontiers and Diplomacy. *Early Medieval Europe*, no. 3, 292-319.
- Wood, J. (2015). Borders, Centres and Peripheries in Late Roman and Visigothic Iberia. *International Journal of Regional and Local History* 10, no. 1, 1-17.